

Бојан ЈОВИЋ^{1*}

(Институт за књижевност и уметност, Београд)

УТОПИЈСКЕ ТРАДИЦИЈЕ И СИСТЕМ (САМО) ПРЕВАСПИТА(ВА)ЊА У У ГОЛООТОЧКОЈ „КЊИЖЕВНОЈ ЛЕГЕНДИ“ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА

Апстракт У раду се указује на улогу утопијске традиције у бројним културним и историјско-политичким значењима садржаним у својеврсној хибридној обради теме Голог отока у делу Драгослава Михаиловића. У светлу предвиђеног санкционисања преступника у утопијској традицији, Михаиловићеви књижевно-документаристичко обликовање затворског ислеђивања, голооточког телесног и душевног кажњавања и поступака преваспитања разматрају се на позадини преображавања идеје идеалног друштва у његово хетеротопично / конкретно дистопијско наличје. Показује се како се општи механизми утопијског преваспитања допуњавају искуствима датим из личне, фикционалне или фактичне, перспективе, обликујући нарочито голооточно народно предање и пружајући увид у психологију преваспитаних.

Кључне речи: Драгослав Михаиловић, Голи оток, утопија, хетеротопија

Обично вешти на перу и плаховити на речи, они дочаравају простом народу визију неке земље обећане, или раја на земљи, као неку фата-моргану у пустињи. А кад се дочепају власти и вођства, оне чаролијске визије хитно се удаљују, бледе и ишчезавају. И груба пустињска стварност тада још страшније пече и боли. А разочарани људи и народи проклињу болесну машту својих вођа, која их је водила не у земљу обећану нити у земаљски рај него у – Земљу Недођију.

Владика Николај, *Земља Недођија*
„У душу ти не могу ући“, беше му рекла она. Ипак су могли. Шта ти се овде деси остаје заувек“, беше рекао О’Брајен. То је била права реч. Од неких ствари, својих сопствених дела, човек се не може опоравити. У грудима му нешто буде убијено: спаљено, сажежено.

Џорџ Орвел, 1984.
/.../ толико је то опасно по психу људску, терор који преживиш, при чему можеш ти бити храбар и борити се за своју личност, и тако, али у неким тренуцима ипак попустиш и изда те, издају те живци, изда те снага, и онда нешто учиниш што добије огромну, огромну... велику кривицу [...]“ (25. 3. 2016).
Драгослав Михаиловић

1 * userx64@live.com

Голооточка епизода живота, као тема прозе и есејистичко-документаристичких списа Драгослава Михаиловића, темељи се на искуствима и сећањима, како његовим сопственим тако и туђим, на догађаје након резолуција Информбироа из јуна 1948. године („О стању у КПЈ“) и новембра 1949. године („Југословенска комунистичка партија у рукама убица и шпијуна“). Озбиљна политичка криза у раним годинама друге Југославије, изазвана разилажењем са до тада неприкосновеним ауторитетом СССР-а, бољшевичке партије и Стаљина, додатно погоршана изолацијом на међународном плану и опасношћу од унутрашњег преврата² и спољне војне интервенције,³ условила је стварање система установа намењених прихвату појединаца и група (превасходно припадника Комунистичке партије и њених огранака) за које је процењено да угрожавају државу, политичких неистомисленика или једноставно неподобних грађана. Као средишње чвориште ове мреже успостављени су логори на Голом отоку (одвојени мушки и женски затвор), да би се затворенице (током 1950. и коначно 1952) преместили на острво Свети Гргур.⁴ (Pavić 2020)

Није сасвим јасно како је избор за место логора пао управо на отоке Кварнерског залива,⁵ но, шире посматрано, смештање осуђе-

2 У Резолуцији је упућен посебан позив „здравим снагама“ КПЈ да се одупру свом партијском руководству, присиле га да призна грешке и промени своју политику, или га на крају једноставно смене. Карановић 2019.

3 Војно-политички притисак се исказао и кроз мобилизацију трупа на границама Југославије, где је 1948–1953. забележено 7.877 инцидената, од тога 142 оружана у којима је погинуло 36 лица, а ликвидирано 337 терориста. Према неким извештајима, планирана је и оружана интервенција током 1950. (при чему је, наводно, главни заговорник напада на Југославију био Валтер Улбрихт, генерални секретар Централног комитета Јединствене социјалистичке партије Немачке), али се од ње одустало због одлучне реакције САД у Кореји и ограничености расположивог нуклеарног потенцијала. Југословенска историографија је дуго волела да наглашава како до напада није дошло и због снаге и одлучности југословенских народа да се боре и одбране. (Цветковић 2019. 83–109: 90)

4 Бројни (интернет) извори називају логоре „Радилиште административно кажњених мушкараца/жена друштвено корисним радом“ (од 1949. до 1951), односно „Раднички прихватни логор за политичке затворенике“ (од 1951. до 1956). С друге стране, голооточани не помињу наведене називе, нити се они наводе у литератури. У другим изворима се може прочитати да се у партијским документима Голи оток „никада изријеком не спомиње. Само име било је законспирирано под шифрама ‚Мермер‘ и ‚градилиште‘.“ (Banjac 2008)

5 Јосип Броз у сећањима „упире прстом у Кардеља који је на сједници Политбироа предложио ‘да се сви који су се изјаснили за Резолуцију изолирају на једно острво’, што је на крају и прихваћено. Тито тврди да су оперативни дио извели Иван Крајачић, уз помоћ кипара Аугустинчића који је због мрамора предложио Голи оток, те остали високопозиционирани удбаши попут Јове Капићића и Александра Ранковића. Присјећа се,

ника на острва због логистичких погодности део је дуге и распрострањене традиције казнено-поправних система у државама широм света.⁶ Осим практичности тешко доступне локације с које је готово немогуће побећи, острва се одликују и посебним својствима, која су у случају Голог отока подразумевала да постоје „природни услови“ да се „може правити један логор“ (Previšić: 95) и „једна драга гдје би мањи брод могао пристати“ (Исто: 95), такође и налазиште мермера, које би омогућавало да „ти људи имају шта радити када дођу тамо“. (исто)⁷ И сâм припадник друштвено-политичких структура послератне Југославије,⁸ Михаиловић је постао жртва обрачуна власти с идеолошким неистомишљеницима у партијским редовима након разлаза с Источним блоком. Оптужен је за непријатељско деловање и удруживање на линији Информбироа и за клеветање Јосипа Броза. (Hodel 2020: 54–55) Михаиловић је због тога септембра 1950. године приведен, ислеђиван у ћупријском затвору два месеца и потом пребачен најпре у Крагујевац, након тога у Београд, у сабирни центар на Ади Циганлији. Одатле, у фебруару 1951, доспева на Голи оток, где ће остати до маја 1952. године. Оно што је искусио током двадесетак месеци заточеништва остаће стални извор трауме у потоњим животу, једнако као и надахнућа за књижевно стварање.

У различитим тематизацијама голооточког искуства Драго-слав Михаиловић при књижевном обликовању свесно прибегава узајамном приближавању документаристичких и прозно-уметничких функција. С једне стране, нефункционална дела попут *Голог*

на што наилазимо и у Дедијеровим „Новим прилозима за биографију Јосипа Броза Тита том 3.“ (стр. 465), да је Иван Гошњак оптужио Кардеља да је „створио Голи оток“. Вјеродостојност књиге у којој је објављен разговор Тита и Копинича донекле је упитна, премда када се ради о Голом отоку, садржај се подудара са досадашњим подацима о творцима Голог отока; ту се најчешће понављају имена Кардеља, Крајачића, Аугустинчића, Ранковића, Капичића и наравно Тита као човјека на врху хијерархије.“ (Previšić 2014: 93)

6 Голи оток је за време Првог светског рата био аустроугарски логор за руске заробљенике. (Segel 2012: 324)

7 Показало се касније да је мермер слабог квалитета, неприкладан за озбиљнију експлоатацију, међутим, и даље довољан за основну васпитно-казнену намену.

8 У ком је степену и био укључен у комунистичке структуре није до краја јасно – према званичним подацима, после ослобођења радио је као омладинац у организацији УСАО [Уједињени савез антифашистичке омладине], касније је постао члан СКОЈ-а, члан КП од 31. маја 1949 [...]. (Hodel 2020: 51), да би из Партије био искључен приликом хапшења. (Михаиловић 2012: 205)

отока (I–V, 1990–2012) садрже елементе онога што се очекује од приповедне књижевности (Михаиловић упућује да права истина о логору лежи у легенди о њему, некој врсти народног предања налик на средњовековно – Михаиловић 2012: 46), уз литераризовање одломака докумената или пак есејистичко-филозофског разматрања феномена зла.⁹ С друге стране, Михаиловић увођење историјских личности у приповедно ткиво (једног од својих романа на тему Голог отока) образлаже не жељом да тачно и доследно пренесе њихове стварне улоге у конкретним историјским ситуацијама већ чињеницом да су те личности „деловањем у изабраном повесном времену створиле збиљску потку на којој се могла изаткати оваква књижевна фикција.“ (Михаиловић 2021: 444)

Ауторова потреба да с (ауто)поетичким утемељењем прожме измаштано и искуствено/стварно, односно преплете књижевно,¹⁰ фолклорно, филозофско и историјски-документаристичко, усмерена ка стварању одговарајућег изражајног облика – нарочите нове легенде – о трауматичним искуствима с Голог отока, указује да најозлоглашенији идеолошки казамет бивше Југославије представља сложенију појаву него што би се то у први мах могло учинити. У њој су се, хитично или не, поред историјских и политичких димензија и личних искустава, на делу заправо стекле и древне антрополошке традиције, способне да прожму реалност дубоким и умногоме неочекиваним значењима. Пре свега, сâм простор острва се у традицији доживљава као „друго место“, одвојено и удаљено и географски и симболички, које представља идеално окружење за испробавање другачијег поретка стварности, кршења правила и стварања нових односа, понашања и закона.¹¹ Острво је у том смислу (и) једна од основних иконичних представа у утопијским промишљањима претпоставки и исхода идеалног устројства друштвене / државне заједнице,¹² уобличених с јед-

9 Подређеног, међутим, књижевном обликовању: „Мисао је, наравно, моћна, али само размишљање о Голом отоку као сукусу зла у људској природи недовољно је јако да изрази његову грозу /.../. О њему, сматрао сам, треба приповедати.“ (Михаиловић 1988: 19)

10 Укључујући ту и мемоарско и „логоролошку“ књижевност (у различитим разговорима Михаиловић помиње утицаје Вајсберга-Цибулског, Солжењicina, Шаламова итд. (Hodel 2020: 64))

11 „Острва представљају почетак и крај у времену, а подземни и надземни свет у простору. Готово природно изворно стање или апокалиптично уништење света – и једно и друго се може замислити и уобличити на острвима.“ (Brall-Tuchel 2021: 30)

12 При томе, утопија показује темељну колевљивост, проистеклу из чињеница да у себи истовремено садржи и могућност замишљања бољег (еутопија), односно горег (дистопија) друштва од искуственог, чији је заједнички називник тежња ка темељном и подробном уређењу друштвеног устројства и живота становника. Управо је

не стране у књижевно-филозофски жанр,¹³ с друге, пак, у политичке пројекте усмерене ка пуном остварењу.¹⁴

У случају Голотото долази до даљег усложњавања значењских контекста – конкретан локалитет у историјском времену, део послератне на марксистичко-лењинистичкој утопијској идеологији засноване друге Југославије, Голи оток је заправо сушта – и добро скривана¹⁵ – супротност званичној хуманистичкој слици друштва „разотуђеног“ социјалистичког човека (Тркуља 1975: 454), будући да је, као место (пре)васпитавања заблуделих партијаца, накнадно препознат као локалитет неслободе, насиља и кажњавања. Управо због ове изокренуте, сложене, природе, коју је наслутио и искусио и сâм Михаиловић, размишљање о Голототу призива даље теоријске упитаности, усмерене ка односу утопије и стварности. Уколико је, наиме, утопија устројство које не (може да) постоји и које у општем односу спрам друштва представља његову идеализовану, добру или лошу, слику, стварно место на коме долази до (покушаја) њеног остварења призива и уводи концепт хетеротопије.¹⁶ Истовремено конкретна локација

то и суштински доводи у близину тоталитаристичких стремљења (наспрот примитивистичким / анархистичким утопијама које одбацују хијерархизовану организацију). Вредносни став према обликованом моделу заједнице често се усмерава / наговештава чисто књижевним средствима, попут тачке гледишта описа и вредновања (идеолог / колектив / појединачни поданик утопије).

13 Штавише, књижевни облик се, након *Утопије* Томаса Мора, често описује као пут, измаштан или стваран, на издвојено / удаљено острво морнара бродоломца или авантуриста и, након повратка, описивање државно контролисане економије, благих друштвених обичаја и мирољубиве, толерантне религије. (Manuel 1967: 72)

14 Утопијски писци и теоретичари се од најранијих дана осим на филозофско-фикцијском пољу неретко опробавају и на практично-државничком плану. Платон саставља низ дијалога посвећених проблематици идеалне државе односно владара, у исто време покушавајући да их оствари саветодавним деловањем у Сиракузи. С друге стране, идеологије уобличене у мање-више кохерентне мисаоне системе преображавају се у политичке покрете и друштвене системе који врхунац достижу у двадесетом веку с револуционарном етатистичком применом кроз совјетски болшевизам и немачки националсоцијализам.

15 Повећана доступност докумената из архива тајне полиције на прелазу векова омогућила је потпуније и прецизније утврђивање броја, националне, социјалне и полне структуре жртава политичког прогона, као и поузданију реконструкцију методологије терора и тортуре, логорских услова, и улоге државних институција у обрачуна с „информирооцима.“ (Цветковић 2019: 105)

16 Фукоов појам „хетеротопија“ – односно његова употреба – има судбину унеколико сличну судбини Бахтиновог појма „хронотоп“, с различитим одређењима и најширим могућим теоријским тумачењима и практичним употребама. Мишел Фуко употребљава израз у неколиким приликама, у начелу га увек супротстављајући појму утопије. Уводећи га у предговору *Les Mots et les Choses* (1966: 9), њиме најпре означа-

и место изван свих места, на коме су присутни и односи који се могу пронаћи у друштву, подвргнути провери и, на крају, изокренути, уз оне из маште, хетеротопија би у потпуности представљала „друго“ у односу на оно што (би требало да) одражава.¹⁷ У случају Голог отока, ово својеврсно „криво огледало“ показује управо такву слику наличја комунистичко-социјалистичке утопије.

Уколико се фактивно и фиктивно сусрећу у слојеној динамици Голог отока као политичко-историјске чињенице и као књижевне теме, односно ако стварно место кажњавања, патње и нарочитог преваспитавања истовремено одражава конкретне замисли његових идеолошких твораца и у значајној мери живи свој самостални живот, посебно условљен традицијама сродних простора и установа, тим више је потребно додатно осветлити својства која се у први мах не узимају у обзир кад се размишља о идеалној људској заједници. Показује се, наиме, да је, осим у конкретној историји кажњеничких

ва нарочиту врсту „стварносног нереда“ (наспрам утопијском реду) који се опире језичком уређивању и исказивању. Потом, исте и следеће године, Фуко развија концепцију „стварних утопија“ или „других места“ која су хетеротопије, у све израженијем супротстављању утопијама, лишеним стварних локација. (Foucault 1966, 1967) Фуко наставља проучавање наведених „других простора“, указујући да је хетеротопија ширег домена од пуке конкретизације утопије, будући да обухвата и мноштво других издвојених или противстављених места посебног значења. При томе истиче једну врсту хетеротопије која је, показале се, нарочито значајна за голооточке и сродне мотиве: „У такозваним примитивним друштвима постоји одређени облик хетеротопије који бих назвао кризном хетеротопијом, односно да постоје привилегована, или света, или забрањена места намењена појединцима који се налазе, у односу на друштво и човека, и средине у којој живе, у стању кризе. Адолесценти, жене с менструацијом, жене на порођају, стари људи [...]. Али те кризне хетеротопије данас нестају и замењују их, верујем, хетеротопије које бисмо могли назвати девијацијом: оном у коју стављамо појединце чије је понашање девијантно у односу на просек или тражени стандард.“ (Foucault 2004: 15–16.

17 „У ствари, острво Утопије се постепено преобразило у затвор за своје грађане.“ (Mareš 2017: 150) То јест. „заробљеници Голог отока нису били заточени у име Партије и њезиних челника, нити их је заточила нека зла политика и тајна полиција. Они су, генерално говорећи, били заточеници цјелокупне заједнице, која их је, слиједећи одлуку суда, свјесно одбацила и презрела. Сваки покушај рехабилитације логораша с Голог отока, чему је и посвећена сва сила Михаиловићевих голооточких књига, нужно подразумева да заједница прихвати претежак терет на властитој савјести. Презир који су трпјели логораша требао би бити замијењен презиром који ће трпјети заједница јер их је презирала. Такав терет не прихвате ни одговорнија и озбиљнија друштва него су она југославенска и постјугославенска.“ (Jergović 2020: 319)

колонија (нарочито оних острвских), хетеротопијска природа Голог отока ослоњена и на наслеђе визија казнено-поправне политике садржане у историји утопије и утопизма како позитивног тако и негативног предзнака.

Насупрот здраворазумској претпоставци да у савршено складном друштву не би требало да постоји потреба за (строгим) кажњавањем, поготово ако су одстрањени претпостављени основни разлози за постојање криминала, на кршење закона се и даље рачуна. Стога правосудно-казнени систем опстаје,¹⁸ неретко подразумевајући и драконске санкције; примера ради, иако је у Моровој *Утопији*, делу које је постало мера истоименог жанра у књижевности, укинута темељна неправда и основни извор преступа – неједнакост у богатству и имовини, праћена непотребном љубављу према луксузу – преступници се и даље кажњавају лишавањем слободе, тешким радом и, у крајњој линији, одузимањем живота. У самом опису идеалне државе Утопије и у пропратним разговорима поводом различитих примера друштвених уређења која би могла да јој послуже као узор, набројани су прекршаји, прописани позитивним законским прописима или моралним обичајима, који могу да доведу до поробљавања поданика,¹⁹ односно до њиховог погубљења. Тако се тешки преступници у Утопији превасходно бацају у ланце и користе за напорне, опасне или прљаве, како јавне тако и приватне, радове.²⁰ Робови који се побуне или откажу послушност убијају се „као дивље звери које ни ланци и решетке не могу да укроте“. (Мор 2002: 152)

Потказивање преступника се подстиче као друштвено пожељна пракса, и истовремено се предвиђа кажњавање непријављивања планирања и припреме злочина. Онај ко дојави планирано бекство добија награду, слободан човек новац, роб слободу. У том случају се

18 У држави Утопији правосуђе се налази у рукама световних власти (владар и магистрати). Опис државног устројства у другом делу Моровог списка не залази у подробности спровођења судског поступка и кажњавања; неке практичне поступке, међутим, могуће је наслутити и на основу описа из уводног дела, у коме се с нескривеним одобравањем образлаже како се поступа с кажњеницима у далеком персијском народу по имену Полилерити.

19 Морова идеална држава подразумева и установу ропства, која, поред „увезених“ робова – добровољних страних радника (практично гастарбајтера) према којима се поступа хумано, обухвата и ратне заробљенике и осуђене криминалце.

20 При томе се утопијско устројство позива и на конкретне историјске примере: „Уосталом, зашто сумњамо у целисходност оног начина кажњавања злочинаца што су га некада кроз векове примењивали Римљани, који су били веома вешти у управљању државом? Они су тешке злочинце осуђивали на вечиту робију с принудним радом у каменолому или руднику.“ (Мор 2002: 62).

саучесништво прашта и не повлачи за собом никакву казну, како се не би показало да је мање опасно извршити злу намеру него се на време покајати.

С друге стране, постоји и могућност искупљења: ако осуђеници на ропство стрпљиво подносе своју казну, не одузима им се нада. Уколико, наиме, током свог тегобног живота покажу искрено покајање и докажу да им њихова кривица теже пада но и сама казна, тада им се ропство може ублажити па и сасвим опростити, било вољом владара било гласањем народа.

Основне одлике система кажњавања у Моровој *Ушоији* читаоцу су представљене у општим и безличним цртама, кроз посредовани разговорни (спољни) опис; у таквој поставци изостају како појединости спровођења казнене, реформаторске и рехабилитационе политике тако и лична искуства учесника у њој. С друге стране, у (фикционалним) делима у којима се нагласак ставља на појединачне догађаје и ситуације у дистопијском уређењу, јављају се и подробн(и)је разраде индивидуалних виђења преступа, ислеђивања, кажњавања, покајања и, уколико је предвиђено, помиловања. У том светлу, негативни парњак Морове *Ушоије*, роман 1984 Џорџа Орвела, пружа детаљну тематизацију истражно-казненог поступка, при чему се указују и неке битне разлике. Код Мора, наиме, нема изричите државне идеологије нити предвиђених идеолошких преступа, санкционисања супротстављених или недозвољених мишљења, то јест опозиционих побуњеника или јеретика; насупрот томе, у Орвеловој Океанији се од партијског чланства захтева безусловна саобразност / покорност с правилима понашања и идеолошким захтевима Партије / њеног вође Великог Брата. Свако огрешење – мишљу,²¹ речју или делом, хотимичним или нехотичним, представља основни, и најтежи, преступ, и може се казнити погубљењем.²² Смртна казна се, међутим, у многим случајевима не извршава одмах по хапшењу (није јасно да ли постоји

21 „Никаве разлике није било у томе је ли написао ДОЛЕ ВЕЛИКИ БРАТ или се уздржао од тога. Никаве разлике нема у томе води ли он дневник и даље или не. Полиција мисли ће га ухватити, било како било. Починио је – починио би и да није уопште ставио перо на папир – онај суштински злочин који је у себи садржао све остале. То се звало зломисао. Зломисао се није могла сакрити заувек. Човек је неко време, понекад чак и годинама могао успешно измицати, али пре или после су га увек хватали.“ Орвел 1977: 26.

22 Чланови партије се кажњавају без изузетка док „проли“, нижа каста поданика, остају у великој мери ван домашаја казненог система будући да им се дозвољава нека врста сразмерно слободнијег живота,веденог у безвлашћу сиромашних четврти и испуњеног тешким физичким радом и баналном свакодневицом.

установа суђења, односно, ако постоји, да ли се процес спроводи у сваком случају),²³ већ може бити одложена на дуже време, понекад и у недоглед.²⁴ У међувремену, преступник се подвргава саслушањима која укључују и систематска злостављања и мучења,²⁵ с циљем да се од њега направи потпуно покорна јединка. Грешник се постепено преобраћа, иследници искорењују све неприхватљиве илузије у њему, до тренутка у коме га режим коначно не придобије за своју страну, и то не наизглед већ суштински, кад почиње да припада поретку и срцем и душом.²⁶ Од тада почиње живот у позајмљеном

23 „И то увек ноћу – хапшења су се без изузетка вршила ноћу. Изненадни трзај који чула из сна, груба рука која човека дрма за раме, светло које бије у очи, круг тврдых лица око кревета. У огромној већини случајева није било суђења, није било извештаја о хапшењу. Људи су просто нестајали, и то увек ноћу. Име би се брисало из сваке евиденције, сваки писани траг било чега што је човек учинио био је уклањан, и његово некадашње постојање порекнуто а потом заборављено. Човек би био укинут, уништен; уобичајена реч за то била је испарен.“ Нав. дело: 26–27.

24 Случај члана партије Парсонса који је на основу дојаве сопствене ћеркице ухапшен због „зломисли“, несвесног бунцања у сну паролу „Доле Велики брат!“, одсликава сву несигурност положаја појединца у систему Океаније. Парсонс се нада да ће након предстојећег саслушања и спремности да беспоговорно прихвати кривицу избећи смрт стрељањем и добити „само“ вишегодишњу казну у радном логору. Исто: 170. По ономе што се могло дознати из гласина, у логорима је могло „.../.../да се живи“ ако човек има добра познанства зна све „цаке“. У логорима је било подмићивања, протекције и уцене, било је хомосексуалности и проституције, било је чак и забрањеног алкохола, дестилисаног из кромпира. Капои су били само обични криминалци, нарочито гангстери и убице, који су сачињавали својеврсну аристократију. Све прљаве послове радили су политички кривци.“ (Исто: 109).

25 У распону од физичког насиља, убризгавања психоактивних супстанци, на-ношења бола електричном стимулацијом живаца до појединачно прилагођених мука заснованих на најдубљим личним страховима (нпр. страх од пацова). Орвелов мотив мучења пацовима, посебно осмишљен за главног јунака Смита, може се срести и код Михаиловића: „Да ли се једном заиста збило да су ухваћеног бегунца свезали, па чекрком спустили у подрум пун крвожедних пацова да би му ови најпре приступили ушима, уснама и очима?“ (Михаиловић 2016: 45).

26 Поступак је утемељен у идеологији поретка која настоји не само да у потпуности контролише поданике већ и све видове (дживљаја) стварности, како садашње, тако и прошле и будуће. За разлику од прогонитеља из друштвених система који им претходе, власти Океаније се не задовољавају „негативном прошлошћу“ у којој би, погубљењем јеретика и његовим преображајем у мученика, била очувана клика будућег отпора и побуне; режим стога не уништава отпадника зато што се супротставља, већ је управо супротно – докле год се супротставља, он се одржава у животу. „У том тренутку, међутим, ми од њега прво створимо нашег човека па га тек онда убијамо. Неподношљиво нам је да игде на свету постоји погрешна мисао, ма колико била тајна и немоћна. Чак ни у тренутку смрти не можемо допустити никаква скретања. У прошлости је јеретик, идући на ломачу, и даље био јеретик; пропагирао је своју јерес, заносио се њоме. Чак је и жртва стаљинских чистки могла

времену – иако привидно може бити враћен у уобичајен живот, са свакодневним дужностима, покајник није спасен нити сигуран колико му је живота још остало, проводећи своје дане у неизвесности, стрепњи или отупелој, алкохолом појачаној, равнодушности, до тренутка погубљења или природне смрти.

Људи имају обичај да кажу да је Голи оток био логор. Није то био логор. Ја мислим да је права реч за Голи оток да је то било мучилиште. Логор је мала реч. Имало је пуно логора где се људи издвајају из било којих разлога, али где се није поступало овако као што се поступало на Голом отоку. То је било мучилиште. Једно комплетно мучилиште. О чему је реч? Врло студиозно деловање на људе физичким путем. Што год се, овако, човек више физички исцрпљује, његова енергија и могућност отпора постају све мање. И на крају долази до тог психолошког слома његовог. Мислим да је Голи оток имао за циљ да људе кроз физичко мучење прво доведе до психолошког мучења и затим до дефинитивног слома, када човек већ престаје да буде човек.

Драгослав Михаиловић²⁷

носити бунт у својој глави док је ишла ходником чекајући метак. Али ми чинимо мозак савршеним пре него што га разнесемо.“ Орвел 1977: 123-124.

27 Исти мотив среће се код Орвела: „Кошмар је почео с оним првим ударцима у лакат. Касније је схватио да је све што се тада десило само увод, уобичајено испитивање коме се подвргавају скоро сви затвореници. Постојао је дуги низ злочина – шпијунажа, саботажа и слично – које је по правилу свако морао признати. Признање је било формалност, мада је мучење било истинско. /.../

Пребијања се проредише и постадоше понајвише претња, ужас који су га сваког тренутка могли вратити кад његови одговори нису задовољавали. Сад га више нису испитивали грубијани у црној униформи него партијски интелектуалци, омалени округли људи хитрих покрета и бљештавих наочара, који су га обрађивали на смену по десет или дванаест часова узастопце. Ти други иследници увек су удешавали да он стално трпи какав слабији бол, али његов бол им није био главни ослонац. Ударали су му шамаре, вукли га за уши, приморавали га да стоји на једној нози, нису му допуштали да мокри, управљали му бљештаве сијалице у очи док му не би пошле сузе; но циљ свега тога је био да га понизе и униште му способност препирања и расуђивања. Њихово право оружје било је стално саслушавање које се протезало сат за сатом; саплитали су га, припремали му замке, извртали све што би рекао, убеђивали га у сваком тренутку да лаже и противречи самом себи док на крају не би почео плакати, од стида исто колико и од нервног умора. /.../ На крају су га упорни гласови сломили потпуније него стражарске песнице и чизме. Свео се само на уста која су говорила, и рука која је потписивала, све што се од њега тражило. Једина му је брига била да открије шта се од њега тражи да призна, а затим да то хитро призна, пре него што га поново почну застрашивати.“ (Орвел 1977: 175–176)

Утопијска лица и дистопијско-хетеротопијска наличја замишље них идеалних друштава, која се показују кроз одговарајуће поступке кажњавања, преваспитања, покајања – потом било ликвидације било по миловања / ослобађања преступника, конкретизовала су се након резолуције Информбироа у деловању репресивних механизма југословенске државе. Сплет историјских и друштвено-политичких околности довео је до образовања радних логора за преваспитање ибеовских кажњеника на Кварнерским острвима, при чему је Голи оток постао синоним за њихову заједничку судбину. Сложена значењска обележеност одабраног места и онога што се догађало на њему далеко је превазишло изворну намену казнено-поправне установе за идеолошке преступнике, будући да су јој, колико самом природом одабране локације толико и бројним традицијама, хотимично или нехотично активираним у стварности и у потоњим Михаиловићевим књижевним обрадама, придодати широки и разноврсни семантички распони. За тематизовање овог нарочитог фе номена Михаиловић је, назвавши га врстом „нове легенде“, претпоставио и умногоме остварио посебан фиктивно-документаристички облик приповедања, с намером да обухвати и прожме измаштано и стварно, колективно и лично, у потрази за правом истином која пребива „негде у удаљеној, мрачној висини“. (Михаиловић 2016: 46)

Стога су појединачна искуства у хибридним формама у великој мери претопљена у заједничке мотиве, а општа места обликована као лична сведочанства. У том светлу, наличје југословенске комунистичке утопије у Михаиловићевим жанровски различитим књижевним уобличавањима образује се у сложену и динамичну слику догађаја након резолуције Информбироа,²⁸ распона од спорадичних појављивања²⁹ до развијања у вишетомне књиге, у којима се фикција преплиће с документарним прилозима, личним и колективним сећањима. Трауматична голооточка искуства исказана су кроз мноштво

28 Ова слика често није сасвим усклађена – осврти у мемоарским списима или разговорима не подударају се у потпуности с административним записима, док су сећања на голооточке догађаје из различитих раздобља Михаиловићевог живота подложна варијацијама односно променама. Стога би требало имати на уму да се особености књижевног света обликованог у фиктивно-мемоарско-документаристичкој прози односе и на приказивање самог Михаиловића, чинећи од њега (не)поузданог приповедача, односно књижевни лик.

29 Први наговештаји срећу се већ 1968. у Михаиловићевом првенцу *Кад су цветале тикве*: „Шта је ово Стари? Буразер ми више није у Ђушиној. Не примише нам ни пакет.“ / „Он је“, вели, „отишао даље.“ (...) „Куда то даље?“ питам. / „Зна се“, вели „куда. Имамо ми једно лепо место за њих.“ / „Какво лепо место?“ (...) / „Не бој се ти, Шампионе, за њега. Тамо ће мало да ради. Мало ће да туца камен.“ (...) / „Добијаће књиге, новине.“ / „Какве књиге, какве новине? Шта ће му то кад је на робији?“ / „Није то робија, Шампионе. Нисмо ми капиталисти. / То је – поправни рад. Ми ћемо да га преваспитамо. Кад се поправи, пустићемо га.“ (Михаиловић 2003: 44)

мотива који обухватају битне тренутке функционисања казнено-поправног механизма с посебним нагласком на поступке (само)преваспитања ибеовских кажњеника. При томе, из описа поступања према застранилим партијцима наслућују се, хотимичне или нехотичне, црте система, способног да се мења и прилагођава према потребама и околностима.³⁰ Овај систем се у текстовима претвара у својеврсни наратив, којим се, уз мањи број варијација, успоставља колективни идентитет мноштва кажњеника са заједничким усудом; на тај начин низ топоса постаје заједнички именитељ фактивног и фиктивног, при чему стварносно обликује књижевно исто толико књижевно обликује стварносно.³¹

Непосредно након хапшења, до кога је долазило због јавне подршке Резолуцији, услед дојава, понекад и из баналних разлога³² следило је ислеђивање у неком од истражних, војних или цивилних, затвора, где су приведени по правилу смештани у мрачне и безваз-

30 Тема преваспитања, која се, поред књиге-студије *Крајка историја саширања*, најобимније разрађује у голооточком петокњижу, посебно је систематично изложена у поглављу „Направити од човека звер“, које садржи (наводно) писмо Емилијана Милана Калафатића Јосипу Брозу (Михаиловић 2016: 484–546). Текст, сажет од Калафатићевих личних искустава, усмено пренесених судбина других затвореника („Испричаћу ти само један део онога што сам лично прошао и чуо од других сведока.“ Нав. дело: 502), и обликован Михаиловићевим књижевно-документаристичким приступом, представља својеврсну синтезу судбине голооточана из перспективе високог политичког осуђеника (шпанског борца, потпуковника Озне, организационог секретара Покрајинског комитета партије Војводине и помоћника савезног министра индустрије).

31 „[Шта значи конвејер?] То... То је, како да кажем... Ја сам прихватио тај термин који је употребљавао Вајсберг-Цибулски. Да ли знаш ту књигу Вајсберг-Цибулског? [Завера ћутања.] Е, ја мислим да је он био Пољак, пољски Јеврејин, и био је у Стаљиновим логорима. Провео је више година, можда десет, двадесет година и он је то увео, он је увео то... конвејер. То значи да стојиш непрекидно и саслушавају те, повремено туку, и тако... Различити, овај, иследници. Они се смењују, тројица-четворица се смењују, а ти остајеш на истом... А то је конвејер. Непрекидна... непрекидна саслушања. Са терорисањем физичким“ (15. 11. 2016). Nodel 2020: 64 У другим случајевима, анахрони елементи из других (књижевних) извора преузимају се уз напомене, као кад је реч о називу „топли зец“, за батиначки строј на Голом отоку, према Исаковићевом изразу из *Трена 2*, за који се редовно каже да представља накондну, неизворну и погрешну, творевину.

32 Нпр. у случају Јованке Жени Лебл (1927–2009), младе скојевке и новинарке, која је због вица о првој награди Југославији на међународној изложби цвећа за белу љубичицу од 100 килограма, испричаног у редакцији „Политике“, ухапшена због „клевете против народа и државе“ и кажњена „административно-принудном мером друштвено-корисног рада са лишењем слободе од годину дана“. (Гароња Радованац 2012: 151; 154) У заточеништву у Главњачи, Забели, Рамском риту, острву Свети Гргур и Голом отоку провела је укупно две и по године. Током саслушања, отежавајућа околност је била што није пријавила колегу (провокатора?) од кога је чула шалу.

душне ћелије, било самице било заједничке просторије. (Михаиловић 2016: 492) Затвореници су саслушавани, тучени и злостављани на разне начине, у трајању од три месеца до две године, да би, у огромној већини случајева, с потписаним признањем били упућивани на служење казне принудног рада на Кварнерска острва. Из луке Бакар, теретни брод „Пунат“ превозио их је до Голог отока; током пловидбе, често су премлаћивани разним приручним средствима. (Михаиловић 2016: 499)

На Голом отоку, у првих око годину и по дана рада логора (Михаиловић 2005: 51), осуђенике је чекало обавезно пропуштање кроз строј заточеника који би их песничили и шутирали да би, по смештању у бараку (тзв. жицу), неретко добијали батине од собног старешине.³³ Потом им је додељивано место у логорској заједници³⁴ – у лакшим истражним случајевима и кад су били у питању младџи, „примани су у колектив“ као равноправни чланови павиљонског кажњеничког друштва, одмах или након извесног времена, уколико је било потребно разјаснити неке мање недоумице. У тежим случајевима могли су бити „бачени под бојкот“, т.ј. лишени свих, већ крајње сужених права и излагани посебном режиму (најтежи и најпрљавији послови без радног времена, рад у трку итд.). Још ниже од бојкотованих („банда“) налазили су се логораши, „под истрагом“, „под ћебетом“, или „канаринци“. ³⁵ (Михаиловић 2005: 41–41)

У зависности од степена прихваћености, осуђеници су распоређивани на неки од радних задатака, тзв. земљане радове (ископавање, разбијање и преношење камена, копање канала и насыпање стаза

33 У Михаиловићевим списима затвореници се на бројним местима (Михаиловић 2021: 67; 1983: 130; 2005: 31; 2016: 518) називају, односно дословно пореде с робовима и понекад стављају ниже од њих – „Чак и у робовласничком друштву роб је имао већу вредност од нас. Иако мучен „Сизифовим пословима“ и глађу, могао је да се прода, али није био у ранама и закрпама, окрвављеног лица, без носа и ушију, поломљених вилица, руку и ногу, као ми по тзв. дочеку на отоку.“ (Михаиловић 2011: 367) „Кад би људи знали какве су биле муке на Голом отоку! Наш положај је био далеко гори него положај египатских или римских робова.“ (Михаиловић 2016: 518), чиме се, хотимично или не, актуализује тамна страна (моровске) утопијске традиције.

34 За детаљни опис структуре голооточног поретка види Михаиловић 2005: 46, 49.

35 Током истраге ислеђивани су, кад нису били на дуготрајним саслушањима, држани ограђени и изоловани рапапетим ћебићима у углу барака, и под стражом избраних логораша. Истрага ове врсте трајала је од неколико дана до неколико месеци, док се не добију најтежа признања, истинита или не, обично о сарадњи с обавештајним службама. Она се и често су се завршавала или потпуним сламањем личности или смрћу испитаника. (Нав. дело: 42)

и путева), помоћне послове на изградњи (мешање и преношење бетона и слично (Михаиловић 2005: 49), или, пак, на далеко прљавије, понижавајуће задатке попут чишћења логорских пољских клозета, пожарчења код кибле, рада у сталном трку итд. (Михаиловић 2005: 41)

Услови за пуштање на слободу подразумевали су „рашчишћавање“ истраге допунама као први корак ка „поправљању“; после „рашчишћавања“ истраге од жртве се тражило да на раду гони и туче оне који још нису „рашчистили“ (признали то што се од њих тражило да признају); потом и потписивање изјаве да ће по пуштању на слободу радити за Удбу. Некима су поверене истраге над кажњеницима, неки су шпијунирали своје другове, неки су се бавили њиховим „политичким преваспитавањем“.

Осим потказивања, од осуђеника се очекивало / захтевало и да јавно ревидирају – да се пред кажњеницима одрекну својих заблуда, да напишу покајничке текстове-писма, који би неретко били упућивани високим партијским руководиоцима односно објављивани у штампи, или, пак, самокритичне чланке куцане на машини и повезиване у зборнике.³⁶ По пуштању на слободу, голооточани су редовно позивани на информативне разговоре у полицијске станице, како би се видело да ли су остали на правом путу и да ли испуњавају преузете обавезе.³⁷ Поред тога, доушници Удбе често би се инфилтрирали у најужи круг познаника и извештавали о њиховим ставовима и активностима.³⁸

36 „Искреност“ покајања, или макар њихова (књижевна) уверљивост, при томе је можда и најважнија одлика: „Опет, помислио је, исте речи. Да ли ти бивши издајници заиста тако мисле? Оним писмима и телеграмима које им с „Мермера“ шаљу – слутио је, у ствари, да их пишу људи из службе – у почетку био је одушевљен, затим је према њима постао сумњичав и најзад мрзовољан. Сматрао их је у ствари намештеним и лажним. „Ми, прљава пјена избачена таласом револуције...“ Ко ће таквим изливима поверовати? (Михаиловић 2003: 576) „Оваква писма“, рекао му је шеф агитпропа једанпут, „вјероватно најбоље показују какве су то издајничке крпе и моралне ништарије. Али и они су некад били комунисти. И наши пријатељи у иностранству из њих ће прије видјети да смо их тамо поломили него преваспитали. Иста оваква писма писали су и осуђеници на јавним процесима у Москви. Зар твоји људи у управи радилишта не би могли мало да им помогну?“ (Исто: 577)

37 Неретко је долазило до понављања преступа и новог одвођења на Голи оток (повратници су звани „двумоторци“), у ређим случајевима у логор се доспевало и трећи пут. (Михаиловић 2011: 182)

38 Доказивање потпуности и искрености преображаја нужен је елемент сваког преобраћења након огрешења, чак и оних духовно најпозитивнијих: „Покајничко расположење треба имати и после покајања, јер ће оно сачувати човека од понављања греха, а само нечињење греха не значи да се човек покајао уколико нема подвига и врлина који показују да је отпочео нов живот.“ („Пастирско писмо, Грех и покајање“). У тоталитар-

Да ли сад, четрдесетак година касније, кад о томе пишем, штошта не улепшавам, додајући пре свега себи али и другима, и да ли некоме не чиним неправду? Неправду, рекао бих, не чиним, а није искључено да сам понешто мало дотерао. Све је то тада у ствари било помало бљутаво дирљиво и неуверљиво патетично, онако како се уме десити у животу и како се на хартији тешко може озбиљно препричати.

Д. Михаиловић

Лична искуства Драгослава Михаиловића с механизмима преваспитања након резолуције Информбироа отпочињу привођењем у ђупријски истражни затвор. Разлог за лишавање слободе, по његовом сећању, јесте отворено супротстављање неправди – протест због неоправданог хапшења школских другова: „А ухапсили су ме највише зато што сам се био побунио против хапшења двојице мојих другова из разреда“ (Hodel 59) – Слободана Миленковића односно Милана Пешића, првог због јавно испричане шале, другог због наводне четничке прошлости. И сâм Михаиловић, међутим, оставља могућност да су постојали и други разлози за хапшење.³⁹ У званичним документима о Михаиловићевом случају који су, показало се, и сами колико веродостојни толико и производ фикције,⁴⁰ као разлог привођења наводи се непријатељско деловање током студија и повезаност с ђупријским ибеовцима с којима је тобоже говорио и радио против државе и партије и клеветао Јосипа Броза: „Поред непријатељског рада на факултету и повезивања са студентима, исти се повезао и са ибеовцима у Вуприји. [...] Михаиловић је у својој непријатељској делатности, поред осталог рада на линији ним системима, међутим, доказивање преваспитања / покајања се превасходно темељи на шпијунирању и потказивању.“

39 „Рецимо, кад сам био ухапшен, једна од оптужби за мене јесте та што сам рекао да је Тито амерички шпијун... Ја се не сећам тога, Можда јесам... а можда и нисам рекао. И они су довели мога школског друга из основне школе који је био у војсци, и довели га да имамо сучење“ (11. 9. 2017).“ (Hodel 2020: 62)

40 Примера ради, у различитим извештајима наводе се другачији датуми хапшења „[Зашто у досијеу стоји 17. септембар?] То је... Они украду колико год могу више, украду ти два дана или... Па, има на једном месту више од месец дана, украду и тако даље.“ (Hodel 2020: 63) У факсимилу једног од докумената као датум привођења наведен је 17. X 1950. (Михаиловић 2012: 204)

ИБ-а, називао друга Тита америчким шпијуном и да је Тито распустио Ској и да такође намерава да расформи оmlадински покрет у Југославији и да чини оно што је чинио Горкић. Ово је говорио пред једним учеником који није ибеовац.“ (Михаиловић 2012: 203; Hodel 2020: 54–55)

Суочен са сведоком и иследницима, Михаиловић није показивао жељу да сарађује, није признавао наводне преступе и, по наводима Ћупријске државне безбедности, све време се држао дрско. Од јануара до фебруара, међутим, слика бунтовног младог човека, који се супротставља иследницима и не признаје кривицу,⁴¹ почиње да се мења. Изложен почетним методама преваспитања – учесталом испитивању, психофизичком злостављању⁴² и нељудским условима живота,⁴³ Михаиловић слаби телесно и душевно, да би коначно по-

41 „Четврта група која је са њим ухапшена признала је своје кривице, било у потпуности, било делимично, он свој непријатељски рад пориче како пред иследним органима, тако и на суочењу пред осталима, према томе до сада није ниједну речницу признао. На истрази се врло дрско понаша, као и на суочењу.“ (Hodel 2020: 65; Михаиловић 2012: 17.) Због недовољне спремности да сарађује, Михаиловића су више пута водили у самицу и ускраћивали му пакете које су му слали његови рођаци.

42 „Кад смо навршавали, отприлике, четврти месец боравка у истражном затвору, после мојих десет-петнаест саслушања, од којих је већина била без записника, исто толико несистематских пребијања и два суочења.“ (Михаиловић 2021: 154) Михаиловић и подробније литераризује ове прилике: „Шта гледаш, мајку ти јебем издајничку“, дрекну. И, кезећи мркасте пијаничке зубе, скакућући као боксер, обасу ме серијом диреката и крошеа у плексус. Као да акцентује, последњи кроше упути ми ка устима. Пукоше ми обе усне.“ (Исто: 12) „Али већ ми је однекуд притрчао удбаш Мали Рајко. Пре него што сам успео и да се снађем, припуцао ми је неколико боксерских удараца у прса и главу. /.../ И готово, заврши се суочење. Већ ми је Мали Рајко наново притрчавао и изнова ми опаљивао крошее и директе. И избацивали су нас напоље.“ (Исто: 75–76) Код Орвела: „Колико је пута био тучен, колико су пребијања трајала, није се могао сетити. Увек је било пет или шест људи у црним униформама који су га истовремено тукли. Понекад песницама, понекад пендрецима, понекад челичним шипкама, понекад чизмама. Било је тренутака кад се увијао на поду, животињски непосрамљен бацакајући се овамо-онамо да избегне ударце, чиме се само откривао за нове, све нове и нове ударце, у ребра, у трбух, у лакат, у цеванице, у препону, у мошнице, у тртичну кост.“ (Орвел 1977: 175)

43 Уз последице пребијања, његово већ нарушено здравље – у притвор одлази с историјом туберкулозе – додатно се погоршава; своје стање он слика у гротескним цртама, оштро га супротстављајући идеалној, патетичној слици политичког затвореника. „Али од преласка у самицу глад је постала ужасна; у *Чизмашима* постоји детаљ како изгладнео затвореник очекује да се у затвору звеком казана огласи час дељења хране. Ослушкивао сам сваки шушањ у ходнику и потмулу шкрипу у грудима и страховао од оживљавања још нестишаног туберкулозног процеса. И, уместо од обнављања туберкулозе, оболео сам од – хемороида! А окамењено говно у цревима и свраб у чмару ни-

пустио под притиском и пристао на сарадњу с иследницима. Први пут прихвата да уради оно што се од њега захтева на наговор старијег затвореника („Б.И.“), кога је одраније познавао и поштовао – по свему судећи провокатора Удбе – и јануара 1951. признаје своју наводну кривицу.⁴⁴

Процес „преваспитања“ се наставља по доласку на Голи оток; након што је, по сопственим речима, прошао кроз „строј за дочек“ (Hodel 2020: 84), укључен је у робијашки радни режим, при чему је ипак поштеђен најтежих послова због крајње нарушеног здравственог стања. Попут осталих логораша, и Михаиловић је по доласку подвргнут даљим саслушањима и принуђен да пише „допуне“ – додатна признања која истражитељи захтевају као доказ ревидирања ставова. Како и у овим приликама Михаиловић покушава да властима пружи што је могућа мање, прва његова допуна је оцењена као недовољна и стога је кажњен; убрзо следи и друго допуњавање записника, које овог пута задовољава иследнике.⁴⁵

Осим присилног удела у раду и ислеђивању, Михаиловић је, добровољно и активно, учествовао и у програмима преображаја кажњеника заснованим на културним садржајима – певао је у хору („наравно, титовске песме“), играо у фолклору „неко црногорско оро“, имао удела у представама („суфлер у позоришној секцији за једну представу Ђуре Јакшића“ Hodel 2020: 74), припремао прило- како не раде у прилог достојанства једног напрђеног младог политичког затвореника.“ (Исто: 78)

44 „Наравно, у досијеу је било и много материјала са Голог отока, што ме је просто бацило у шестомесечну депресију, јер ми смо тамо пролазили кроз фазу 'испирања мозга'. Ја сам био дечко који није дао да од њега праве крпу за брисање подова и десет и по месеци у истражном затвору и логору, где смо такође били подвргнути истрази, бранио сам се да им дам она признања која су од мене тражили. Када сам био већ, такорећи, на самрти, на изврстан начин сам их ипак дао. И то ме је сада просто убило. То ће, вероватно са занимањем, читати историчари књижевности који се буду бавили мојом литературом.“ (Hodel 2020: 85 Време 2011б)

45 У допунама Михаиловић описује своје наводне завереничке грехе и именује саучеснике (број потказаних није поуздан, у његовим забелешкама помиње се цифра од 24, док се у документима наводи 45. У сваком случају, међу сигурно именованим нашла су се и рођаци, другови из разреда и један млади демобилисани поручник. (Hodel 2020: 85н и даље; Михаиловић 2007: 61–75) Поред тога, ни Михаиловић није могао да избегне писано обавезивање на сарадњу с тајном полицијом по пуштању на слободу: „Али каже: А како немаш? Увек борба против непријатеља се води и ти мораш у томе да учествујеш.' /.../ Онда каже: 'Седи и пиши!' Ја пишем, ја не знам да ли је имало неки наслов, али ја дајем обавезу да ћу се бавити 'сарадњом' са тајном полицијом, односно да ћу бити учесник у борби против такозваних непријатеља, ето. И ја сам то написао својом руком. Први пут, 2001, кад сам видео свој досије, ја сам видео то своје.“ (Hodel 2020: 88–89)

ге за зидне новине (Исто: 76), чак је и успевао и да пише. Његови записи, међутим, нису били књижевноуметнички већ дневнички, у две свеске,⁴⁶ које је сачувао до позних дана. У овим дневницима, који су заправо потенцијално јавно(сти усмерено) покајничко штиво (“И ја сам то отворено писао пред свима.” Исто), Михаиловић је свесно избегавао бележење стања у коме се налази, односно објективно описивање окружења, записујући само оно што претпоставља да би један преваспитани логораш требало да мисли и строго водећи рачуна да се белешке не схвате као испад и доведу га у ситуацију да буде додатно кажњен. („Ја ту не пишем о томе шта ја, шта ја стварно мислим, да је то злочин, да... Не знам шта... Не, ја пишем крајње мирољубиво у односу на стање у логору. Рецимо, кажем: 'Дошла је четврта партија осме групе из Хрватске.' И ништа, ништа више...”)⁴⁷ (Исто: 75)

Управо зато што дневници не изражавају његова права осећања нити размишљања већ оно што је морао или мислио да мора да напише како би се показао као преваспитан и подобан за ослобађање, Михаиловић их никада није објавио, нити у одломцима нити у целости („нисам објавио нигде, ни у мојим књигама нисам објавио...), /... / Не знам коме сам ја то показао, а ту пише: 'Читам Шекспировог Хамлета', знаш... /.../ А стање у логору је ужасно у том тренутку... Јер то је, рецимо, то је месец или два откако сам ја дошао у логор и ја читам Хамлета.“ (Исто)⁴⁸

Оно што није могао или смео да опише у дневницима Михаиловић је, међутим, исказао деценијама касније, у многобројним и разноврсним тематизацијама сопствене и туђих судбина. Најличнији и

46 Прву, импровизовану, чиниле су странице од хартије цакова за цемент; друга је била танка књижица од листова папира.

47 Дневнички записи су чест облик изражавања / приповедања јунака класичних дистопијских романа – математичара и инжењера D-503 из Замјатиновог Ми и Винстона Смита из Орвеловог 1984; писање дневника, међутим, овде има супротну сврху него код Михаиловића, где би требало да покажу нову, преваспитану личност. Записи јунака дистопије, изражавајући личне, скривене и бунтовне мисли, осећања и сумње, не само што представљају доказ преступа већ у крајњој линији, након што се бунтовници истински „преваспитају“, опомињу на њихово огрешење и личност која је престала да постоји.

48 Михаиловић је, по свему судећи, на Голом отоку био редован посетилац библиотеке иако на неким местима наводи да није имао приступ: „Постојала је нека библиотека на Голом отоку, али ја никад нисам доспео у њу. А чак сам ја из те библиотеке... украо једну књижицу о оном француском писцу. [...] Ја ту књижицу имам негде... Нисам могао да је нађем.“ (11. 9. 2017). Исто. И даље: „Ја сам ту књижицу изнео са Голог отока. Ја сам изнео једну књигу... Једну књигу из библиотеке голооточке... О боже, овај француски писац који је, који је... Из 18. века. [Волтер?] Волтер, да! И овај његов... [Кандид.] То је тако мала књижица била. Ја сам је ставио у џеп и ту изнео сам, изнео сам мој дневник који сам водио.“ (Hodel 2020: 76).

најпотреснији пасуси ибеовске голготе садржани су управо у позном (само)сагледавању личног „сламања“ – у кривици („Осећао сам срам и срашим се и данас.“ (Михаиловић 2007: 73) и кајању због умишљених или стварних последица денунцирања рођака и познаника од којих су неки и доспели на Голи оток („‘Говорио сам ти’, као да ми је рекао, ‘да човек ни у кога не сме имати поверења. Ја сам у тебе имао поверења и види шта ме је задесило.’“ (нав. дело: 64), и нарушеном самопоштовању које се до краја живота није повратило у потпуности („Па ипак, ипак, како себи да опростим оно балаво јаукање, оно слинаво главињање, оно клечање склопљених руку и цвиљење за милост, оно пљување по себи (а веровао сам да сам га избегао)!“ (Исто: 74)

Претрпљено психофизичко насиље, општељудски и лични пад – као готово неизбежна искуства оних који су се нашли у жрвњу голооточког система „преваспитавања“⁴⁹ – оставили су неизбрисиве последице и на Михаиловића.⁵⁰ Њих је, добрим делом, покушао да оспоји и с њима се суочи кроз књижевна остварења, остављајући сведочанство и опомену за поколења која долазе. Потресно преношење личних – и најинтимније поразних – искустава, прожето мноштвом сличних усуда о којима се сведочи у бројним његовим књигама и књигама других голооточана, на тај је начин конкретно и упечатљиво оживело начелно замишљене механизме кажњавања и преваспитавања садржане у темељним фиктивним утопијским визијама – и историјским конкретизацијама – онога што се прижељкује као идеално, а по правилу показује као тоталитарно, устројство људске заједнице.

49 Или, уосталом, било ког утопијског механизма преобликовања личности.

50 На различитим местима описује се својеврстан „механизам одбране“ својствен свим преваспитанима који су писали допуне, којим „голооточани, кад говоре о тим својим несрећама можда је то онај психолошки сигурносни вентил да би сачували душевно здравље, о томе причају као о некаквој, што си малочас рекао, тактици; ‘Онда су ме они притисли, а ја сам рекао: Па, добро, јесте, што ми ниси казао раније шта хоћеш...’ А ствар је у томе што је од почетка било јасно шта они хоће, да се човек борио колико је највише могао да се сачува и да је на крају ипак био савладан.“ (Михаиловић 2016: 211)

ИЗВОРИ:

Михаиловић, Драгослав. *Голи ошок*

Књига прва. Службени гласник, Београд, 2016.

Књига друга. Београдски издавачко-графички завод, Српска књижевна задруга, Београд 1995.

Књига трећа. Српска књижевна задруга, Београдски издавачко-графички завод, Српска књижевна задруга, Београд 1995.

Књига четврта. Службени гласник, Београд, 2011а.

Књига пета. Службени гласник, Београд, 2012.

Mihailović, Dragoslav. „Kada je cvetala Udba“, *Vreme* 1045, 13. januar 2011b
<https://old.vreme.com/cms/view.php?id=971102>

Михаиловић, Драгослав. *Кад су цветале тикве * Петријин венац * Злошвори*, Просвета, Београд 2003.

Михаиловић, Драгослав. *Крајка историја сабирања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.

Михаиловић, Драгослав. *Лов на сценице. Увођење у јосао*, Laguna Београд 2021.

Михаиловић, Драгослав. *Мајсторско писмо*, Caligraph, Београд 2007.

Mihailović, Dragoslav. „Miroslavljevo jevanđelje“, у: Popović, Miroslav: *Udri bandu*. Filip Višnjić, Beograd 1988, стр. 5–23.

Михаиловић, Драгослав. *Чизмаши*, Српска књижевна задруга, Београд 1983.

ЛИТЕРАТУРА:

- Гароња Радованац, Славица : „Голи оток и Резолуција Информбиороа у српској књижевности коју пишу жене (Жени Лебл, Вера Ценић, Милка Жицина)“, *Serbian Studies Research*, vol. 3, no. 1, 2012, 149-167.
- Карановић, Огњен: „Резолуција Информбиороа 1948. године“, 2019 <https://www.kcns.org.rs/agora/rezolucija-informbiroa-1948-godine/>
- Мор, Томас: *Утопија*. Утопија, Београд 2002.
- Орвел, Џорџ: 1984. Југославија, Београд 1977.
- „Пастирско писмо, Грех и покајање“, <https://crkvauobrenovcu.rs/misija/greh+i+pokajanje>
- Тркуља, Јовица: „Процес ослобођења човека у социјализму“, *Анали Правног факултета у Београду*. Год. 23, бр. 4, 1975, стр. 453-474.)
- Цветковић, Срђан: „Ко је све био на Голем отоку“, *Токови историје* 2/2019. 83–109, стр. 90.
- Banjac, Ivo: „Šezdeset godina rezolucije Informbiroa“, 28. lipanj 2008 <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/sezdeset-godina-rezolucije-informbiroa-3945690>
- Brall-Tuchel, Helmut: *Inseln, Reisen, Utopien: Residuen utopischen Denkens in der mittelalterlichen Literatur, Europäische Utopien – Utopien Europas, Interdisziplinäre Perspektiven auf geistesgeschichtliche Ideale, Projektionen und Visionen* Herausgegeben von Oliver Victor und Laura Weiß, Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston 2021,
- Foucault, Michel: «Des espaces autres» *Empan* 2004/2 (no 54), 12–19
- Foucault, Michel: *Des espaces autres. Hétérotopies.* – Foucault, Michel. «Des espaces autres.» *Conférence au Cercle d'études architecturales*, 14 mars 1967, in *Architectu Continuité*, no 5 (1984): 46–49.
- Foucault, Michel: *Les Mots et les Choses* (1966)
- Hodel, Robert: *Reči od mramora*. Dragoslav Mihailović – život i delo, Laguna, Beograd 2020.
- Jergović, Miljenko: *Četiri persone jednog pisca*, y: Hodel, Robert: *Reči od mramora*. Dragoslav Mihailović – život i delo, стр. 313–320.
- Kulenović, Igor: *Prostor kao društvena praksa: gradine i heterotopija*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 60 (1), 2018. str. 1-24.
- Manuel, Frank Edward: *Utopias and utopian thought*, Boston : Beacon Press 1967
- Mareš, Martin. (2017). *The Island Topos: From Paradise to Prison*. *American & British Studies Annual*, 10, 149–156. Retrieved from <https://absa.upce.cz/index.php/absa/article/view/2307>
- Pavić, Snježana „Nepoznate ispovijesti žena s Golog otoka: ‘Nakon ceremonije sramoćenja malo koja je rodila...’ Bilo ih je 860! 10. listopada 2020.“ <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/regional/nepoznate-ispovijesti-zena-s-golog-otoka-nakon-ceremonije-sramocenja-malo-koja-je-rodila-bilo-ih-je-860-1050025>
- Previšić, Martin: *Povijest informbiroovskog logora na Golom otoku 1949. – 1956*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. Zagreb, 2014.

Segel, Harold B. *The Walls Behind the Curtain: East European prison literature, 1945–1990*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2012, стр. 324.

Violeta L. Ivković „Slike o Ženi Lebl. Biografija“,

<http://elmundosefarad.wikidot.com/slike-o-zeni-lebl>